Liturgia Sacra 22 (2016), nr 1, s. 237–256

Ks. Andrzej Witko
Kraków, UPJPII

O DOMU I BIBLIOTECE EL GRECA

W wielu pracach Domenikosa Theotokopoulosa (1541–1614), powszechnie znanego jako El Greco, odnajdujemy pejzaż toledański, jaki widział z okien i tarasów swojej pracowni (il. 1). Dom artysty nie zachował się; podjęto jednak próbę jego rekonstrukcji w miejscu nieodległym od pałacu, gdzie ongiś zamieszkiwał malarz. W 1585 r. Theotokopoulos wynajął od markiza de Villeny skromny pałac, wybudowany w stylu gotycko-*mudejár*, który miał znajdować się przy obecnym *Paseo del Tránsito* i *Paseo del Greco*. Wznosił się on w urokliwym miejscu nad rzeką Tag. W 1360 r. miał tam zamieszkiwać słynny Żyd Samuel Leví, zamordowany na tle rabunkowym przez Piotra Okrutnego. W jaskini, gdzie, jak wierzono, przechowywał swe skarby, markiz de Villena urządził pracownię alchemiczną. Na tyłach tego pałacu — biorąc pod uwagę, że front skierowano ku rzece Tag — oddzielony ulicą, znajduje się dziś tzw. Dom El Greca. Choć artysta nigdy tam nie zamieszkiwał, jednak *Casa del Greco* (il. 3) posiada podobny układ, wystrój stiuków, ale nade wszystko niemal tę samą panoramę, jaką kontemplował malarz ze swojego domu, spoglądając ku rzece Tag (il. 2)[1] W głównym budynku pałacu markiza de Villeny, od połowy XVI w. znajdującym się w dość opłakanym stanie, na użytek artysty i jego rodziny zaadaptowano trzy mieszkania, tworzące tzw. apartament królewski wraz z kuchnią. Druga umieszczona była przy wejściu do założenia, między pierwszym a drugim *patio*, gdzie znajdowała się także studnia. Cena najmu była dość wysoka: 596 realów, podczas gdy przeciętny czynsz w tych mieszkaniach wynosił zaledwie 50 realów. W tym kompleksie El Greco żył do 1589 r., dwa lata wcześniej rezygnując jednak z wynajmu szeregu pomieszczeń. W następnych latach zamieszkiwał w domu Juana Suáreza de Toledo, któremu w grudniu 1600 r. wypłacił 2535 realów, co wskazuje, iż przebywał tam już od kilku lat, a z pewnością musiał również sfinansować jakieś prace renowacyjne[2].

W 1604 r., będąc u szczytu swej popularności, Theotokopoulos ponownie zamieszkał w pałacu markiza de Villeny, powiększając nawet liczbę najmowanych pomieszczeń do dwudziestu czterech. Kwotę czynszu ustalono wówczas na 1500 realów rocznie. W 1608 r. wynajął jeszcze jedno pomieszczenie tzw. wozowni. W tym kompleksie zamieszkiwał ze swoim synem (il. 5) i dalszą rodziną (il. 4). W 1610 r.

---

[1] Założone tam muzeum daje zatem pewne wyobrażenie, jak mógł wyglądać dom Theotokopoulosa w niezachowanym kompleksie markiza de Villeny.

[2] J. Camón Aznar, *Dominico Greco*, Madrid 1970², s. 195–196; F. Marías, *El Greco. Biografía de un pintor extravagante*, Madrid 1997, s. 175–180.

Jorge Manuel wynajął cztery dodatkowe pomieszczenia w posesji markiza de Villeny. Gdy w 1611 r. okazało się, iż El Greco wraz ze swym synem od 1608 r. nie płacili czynszu markizowi de Villenie, ich dług urósł do 4400 realów. Dlatego w celu jego zmniejszenia artysta zadeklarował przekazanie należności za prace wykonane w *Hospital Tavera* w Toledo. W 1611 r. rodzina Theotokopoulosów ponownie dokonała najmu całego kompleksu, tym razem w obniżonej kwocie 1200 realów. W tym też domu El Greco zakończył życie. Po śmierci ojca, Jorge Manuel miał przeprowadzić znaczące prace architektoniczne w 1615 r. i zamieszkiwał tam nadal, przynajmniej do 1628 r.[3]

Można wskazać dziś niewiele mobiliów, które z pewnością były własnością El Greca. Z pomocą przychodzą bezcenne źródła, jakimi są dwa inwentarze, spisane przez Jorge Manuela. Pierwszy z nich (il. 7) powstał między 12 kwietnia a 7 lipca 1614 r., a więc tuż po śmierci malarza. Drugi (il. 8) — 7 sierpnia 1621 r., w związku z powtórnym ślubem Jorge Manuela, kiedy żenił się z Gregorią de Guzmán. O ile w świetle tych przekazów archiwalnych zarówno wyposażenie domu Theotokopoulosa, jak i jego biblioteka prezentują się nad wyraz skromnie, by nie powiedzieć: ubogo, o tyle mnogość dzieł sztuki — obrazów i rzeźb, jak to określił Jusepe Martínez — jest „jedynym bogactwem, jakie pozostawił El Greco"[4].

Inwentarze wymieniają przede wszystkim ponad sto modeli woskowych i setkę gipsowych czy glinianych, sporządzonych przez malarza, oraz jego oryginalne obrazy, najczęściej wykonane techniką olejną na płótnie o małych rozmiarach. Zasadniczo były to szkice autorskie lub też obrazy dokumentujące szczególnie popularne przedstawienia[5]. Do nich dołączają się większe malowidła, które najczęściej pozostawały niedokończone. Niestety, pierwszy z inwentarzy nie stosuje dokładnych miar płócien, zadowalając się jedynie określeniami: „wielkie", „małe", „malutkie" i „malusieńkie" Dopiero drugi inwentarz podaje bardziej precyzyjne wymiary: kwarty, tercji i łokcia. W pierwszym inwentarzu wyliczono 144 dzieła. Drugi wymienia ich 265, z czego 150 to prace ukończone[6]

Przywołane dwa inwentarze z 1614 i 1621 r. rzucają nadto światło na wyposażenie domu malarza, które może wydawać się bardzo skromne, stąd niektórzy wysunęli tezę o ubóstwie malarza w ostatnim okresie jego życia. Należy jednak pamiętać, że artysta wynajmował pałac umeblowany, dlatego też w inwentarzach odnotowano tylko i wyłącznie przedmioty będące własnością Theotokopoulosa. Według pierwszego ze spisów, w mieszkaniu artysty wśród sprzętów kuchennych znajdowały

---

[3] J. CAMÓN AZNAR, *Dominico Greco*, s. 196–197.

[4] J. ÁLVAREZ LOPERA, *El Greco. Estudio y catálogo*, t. I: *Fuentes y bibliografía*, Madrid 2005, s. 286–299, 336–350.

[5] Były to malowidła przeznaczone do kopiowania zarówno przez samego artystę, jak i jego warsztat. Podobny proceder, trwający kilkadziesiąt lat (!), spotykamy w przypadku trzech pokoleń rodziny Brueglów. Zob. K. ERTZ I IN. (red.), *Pieter Brueghel der Jüngere — Jan Brueghel der Ältere. Flämische Malerei um 1600. Tradition und Fortschritt*, Essen – Lingen 1997.

[6] J. ÁLVAREZ LOPERA, *El Greco. Estudio*, t. I, s. 286–299, 336–350.

się: dwa rożna, dwie patelnie, dwa rondle, jeden tygiel i cztery stągwie; w alkowie — jeden baldachim adamaszkowy szkarłatny z obramowaniem, łóżko z drewna orzechowego, cztery materace, cztery prześcieradła, cztery poduszki, dwie narzuty, jedna kołdra. Z mebli wymieniono: trzy sekretarzyki sosnowe, trzy stoły — jeden z drewna sosnowego, inny z orzechowego z łańcuchami, biurko pokryte skórą, dwie szafy, dwie skrzynie, osiem krzeseł, dwa kufry i jeden piecyk[7]

W pracowni artysty znajdowały się: trzy ławki do malowania, trzy drabinki, dwie ławeczki, stolik z szufladą, jedna płyta porfirowa, dwie molety i moździerz do mieszania farb, jedna lampa oliwna i dwa kandelabry, jedna karafka oleju orzechowego, karafka lakieru w kolorze ciała i trochę farb. Z ubrań malarza odnotowano: dwa płaszcze, jedną koszulę jedwabną, kapelusz, buty, szpadę, sztylet z pasem, cztery koszule, trzy ręczniki, dwie pary lnianych pończoch, cztery pary pantofli. W jadalni zaś: dwa obrusy i osiem serwet[8].

Nie wiemy, na ile szczegółowy był zapis inwentarza sporządzonego po śmierci artysty, biorąc pod uwagę, iż jego długi miały być wyrównane przez różnej klasy dobra pozostawione w jego domu. Z kolei w inwentarzu z 1621 r. pojawiają się nowe przedmioty, które mogły być nabyte już przez Jorge Manuela w czasie, gdy zajmował to samo mieszkanie wraz ze swoją pierwszą żoną. Zdumiewa nad wyraz skromny wystrój domu malarza, który z pewnością tęsknił za luksusem. Zaznał go już w pałacach weneckich i rzymskich. Bez wątpienia zabiegał o to, by posiąść znaczącą pozycję w społeczeństwie toledańskim, choć większość działających wówczas w całej Hiszpanii artystów wiodła żywot bardzo skromny. Zachowały się źródła, mówiące, że El Greco kochał poezję i muzykę, dlatego w jego ozdobionym ponad dwustoma autorskimi płótnami domu często odbywały się koncerty[9]

Opinie na temat stylu życia malarza, także te jemu współczesne, są nierzadko przeciwstawne. I tak np. Jusepe Martínez twierdził, że Theotokopoulos zarabiał wiele, ale też prowadził bardzo wystawny żywot, wynajmując nawet muzyków, by swoją grą uprzyjemniali mu spożywanie posiłków. Nie brakowało też głosów, np. Francisca Manuela de Melo, podkreślających nad wyraz skromne warunki życia artysty, który miał zasmakować nawet biedy. I rzeczywiście wspomniane dwa inwentarze nic nie mówią o jakichkolwiek kosztownościach, niekiedy pojawiających się w malowanych przez El Greca pracach. Brak także wzmianki o rzeźbach i obrazach innych artystów[10]

Po 1607 r. El Greco wyraźnie mniej tworzył, co miało związek z jego postępującą chorobą. Już w 1604 r. uczynił Jorge Manuela oraz Francisca Preboste swymi reprezentantami prawnymi. Gdy w 1611 r. malarza odwiedził sewilski teoretyk sztuki i malarz, późniejszy teść Diega Velázqueza — Francisco Pacheco, schorowany

---

[7] *Tamże*, s. 288–289, 348.
[8] *Tamże*, s. 289, 348.
[9] J. CAMÓN AZNAR, *Dominico Greco*, s. 198–199.
[10] *Tamże*, s. 202.

Theotokopoulos nie miał już sił, by oprowadzić wyjątkowego gościa po swej pracowni, do czego wydelegował syna[11]

El Greco, umierając w 1614 r., miał posiadać w swojej bibliotece 130 tomów, których tytuły są w dużej części znane dzięki dwom inwentarzom spisanym po śmierci malarza przez jego syna, Jorge Manuela. Dzięki tym dwom źródłom w dużej mierze udało się zrekonstruować pierwotną bibliotekę Theotokopoulosa, a nawet odnaleźć kilka dzieł na marginesie opatrzonych przez artystę komentarzami dotyczącymi architektury i malarstwa, jak było choćby w przypadku *Żywotów* Vasariego (il. 10) czy traktatu o architekturze Witruwiusza (il. 9). 130 tomów było przeciętną liczbą w odniesieniu do księgozbiorów współczesnych malarzowi. Diego Velázquez w swej bibliotece posiadał 154 księgi, malarz i teoretyk sztuki Vicente Carducho — 226, a architekt Juan de Herrera aż 750 książek. Ilość posiadanych woluminów nie wskazuje jednak jednoznacznie na erudycję właściciela biblioteki. Wszak dwaj artyści uznawani za wyjątkowo wykształconych, jak Peter Paul Rubens i Nicolas Poussin, posiadali w swych bibliotekach odpowiednio ok. 500 książek i zaledwie 19[12].

Domenikos Theotokopoulos przyszedł na świat w 1541 r. w Kandii na Krecie, pozostającej od XIII w. w sferze wpływów Wenecji. Przyjmuje się, iż pochodził z wywodzącej się z Bizancjum zamożnej i ustosunkowanej katolickiej rodziny, co ma znajdować potwierdzenie w wyborze imienia Dominik zamiast prawosławnego odpowiednika — Cyriak. W rodzinnym mieście miał otrzymać wykształcenie humanistyczne, obejmujące naukę greki, łaciny i języka włoskiego, oficjalnego w Republice Weneckiej. Jego zainteresowania obejmowały głównie literaturę i filozofię. Jednakże życiową pasją El Greca miało stać się malarstwo, którego zaczął się uczyć u mnichów prawosławnych, prowadzących szkołę pisania ikon. Tam nasiąknął tradycją bizantyńską. Na podstawie źródeł wiadomo, iż w wieku 22 lat był już mistrzem malarskim i zapewne prowadził swój warsztat[13].

Choć El Greco wykształcił się w pracowni ikon na Krecie, to w Wenecji i Rzymie rozwinął swój warsztat artystyczny. Był to głównie wpływ pracowni Tycjana, a przede wszystkim osobowości artystycznej Tintoretta i Bassanów. Ale nie tylko

---

[11] *Tamże*, s. 199.

[12] J. RIELLO, *La biblioteca del Greco*, w: J. DOCAMPO, J. RIELLO (wyd.), *La biblioteca del Greco*, kat. wyst., Madrid, Museo Nacional del Prado 2014, Madrid 2014, s. 42.

[13] G. MANZINI, T. FRATI, *L'opera completa del Greco*, Milano 1978, s. 83; M. CONSTANTOUDAKI-KITROMILIDES, *La pittura a Creta nei secoli XV e XVI. Il lungo cammino verso Domenikos Theotokopoulos e la sua produzione giovanile*, w: J. ÁLVAREZ LOPERA (wyd.), *El Greco. Identità e trasformazione. Creta. Italia. Spagna*, kat. wyst., Madrid, *Museo Thyssen-Bornemisza* 1999, Roma, *Palazzo delle Esposizioni* 1999, Atene, *Pinacoteca Nazionale* 1999–2000, Ginevra – Milano 1999, s. 83–93; S. PAPADAKI-OEKLAND, *El Grecos kretische Periode: späte Nachklänge früherer Erfahrungen*, w: S. FERINO-PAGDEN, F. CHECA CREMADES (oprac.) *El Greco*, W. SEIPEL (red.), kat. wyst., Wien, *Kunsthistorisches Museum* 2001, Milano – Wien 2001, s. 69–75; M. CONSTANTOUDAKI-KITROMILIDES, *La "Huida a Egipto" y la producción juvenil de El Greco*, w: N. SOBREGUÉS (wyd.), *El Greco*, Barcelona 2003, s. 21–36. Niestety, grecki okres twórczości El Greca wciąż przebadany jest bardzo słabo.

kontakt ze znakomitymi dziełami włoskich mistrzów wpłynął na rozwój greckiego malarza, ale także relacje z włoską elitą intelektualną i lektura bardzo zróżnicowanych prac, cieszących się dużą popularnością w tamtym czasie, dotyczących głównie teorii artystycznej i architektury. Zainteresowanie się tymi dziedzinami zainspirowało greckiego malarza do napisania niezachowanego traktatu o architekturze oraz do projektowania szeregu retabulów przeznaczonych na ekspozycję jego obrazów. Nic przeto dziwnego, iż w swej bibliotece Theotokopoulos posiadał kilka egzemplarzy traktatu Witruwiusza oraz prace Sebastiana Serlia, Andrei Palladia czy Jacopa Barozziego da Vignoli.

Giovanni Battista Armenini w swoim traktacie *De veri precetti della pittura*, wydanym w Rawennie w 1586 r., który dobrze znał Velázqueza, wskazał na cztery grupy klasyfikacji bibliograficznej. Pierwszą z nich była „historia święta", obejmująca Stary i Nowy Testament, dzieła Ojców Kościoła oraz żywoty świętych. Druga grupa obejmowała „historię świecką", w której szczególne miejsce zajmowały prace na temat kultury greckiej i rzymskiej. Trzecia grupa to „opowieści", obejmujące zarówno poezję, jak i literaturę fikcyjną, zarówno antyczną, jak i współczesną. Czwartą grupę stanowiły natomiast traktaty praktyczne, poświęcone przede wszystkim architekturze[14]

Biblioteka Theotokopoulosa była starannie wyselekcjonowana pod kątem dzieł z humanistyki. Znajdowało się w niej dwadzieścia siedem książek w języku greckim, ale dominowały tam prace pisane w języku włoskim, podczas gdy niemal nie występowały publikacje w języku łacińskim. Jeśli już zawierała dzieła kultury rzymskiej, pojawiały się one we włoskim tłumaczeniu. Także wydań w języku hiszpańskim było w porównaniu z włoskimi niewiele: siedemnaście w języku Cervantesa, a pięćdziesiąt więcej w języku Dantego. Biblioteka El Greca, zawierająca dużą ilość książek humanistycznych, zwłaszcza po grecku i włosku, może świadczyć o jego szczególnych zainteresowaniach, a być może nawet o profilu jego wykształcenia[15]

Może dziwić fakt, że niektóre z książek, zwłaszcza ekskluzywne prace na temat architektury, nie występują w pierwszym inwentarzu, a dopiero pojawiają się w drugim. Biorąc pod uwagę długi, jakie pozostawały do spłacenia po śmierci El Greca, z pewnością Jorge Manuel celowo zataił obecność pewnych ksiąg w pozostawionej

---

[14] J. BIAŁOSTOCKI, *The Message of Images. Studies in the History of Art*, Vienna 1998, s. 150–165, 267–270; R.L. KAGAN, F. MARÍAS, *El "pictor doctus" en la Europa moderna y El Greco como pintor filósofo*, w: J. DOCAMPO, J. RIELLO (wyd.), *La biblioteca del Greco*, kat. wyst., Madrid, *Museo Nacional del Prado* 2014, Madrid 2014, s. 25–26.

[15] Na temat biblioteki El Greca powstało kilka ważnych studiów, wśród których na szczególną uwagę zasługują: F. DE BORJA SAN ROMÁN FERNÁNDEZ, *De la vida del Greco. Nueva serie de documentos inéditos*, AEA 3 (1927), s. 139–195, 275–339, wydane także jako odrębna publikacja pod tym samym tytułem: Madrid 1927, s. 1–124; H.E. WETHEY, *El Greco and His School*, t. I, Princeton 1962, *passim*; F. MARÍAS, A. BUSTAMANTE GARCÍA, *Las ideas artísticas de El Greco. Comentarios a un texto inédito*, Madrid 1981, *passim*; J.B. BURY, *El Greco's Books*, BMag 129 (1987), 1011, s. 388–391; J. DOCAMPO, J. RIELLO (wyd.), *La biblioteca del Greco*, kat. wyst., Madrid, *passim*; A. WITKO, *El Greco i jego tajemnice*, w: TENŻE (red.), *W przedsionku niebios. Sztuka w Hiszpanii doby El Greca*, Kraków 2015, s. 57–61.

bibliotece ojca. Kiedy jednak sam się ożenił siedem lat, później wymienił je skwapliwie, podkreślając tym samym swój wkład w małżeństwo z Gregorią de Guzmán. Owszem, sam Jorge Manuel mógł po śmierci ojca nabyć niektóre z ksiąg, biorąc jednak pod uwagę jego długi oraz proweniencję i daty pochodzenia większości prac, zasadniczo przyjmuje się, iż musiały one wchodzić do pierwotnego zbioru mistrza z Krety.

El Greco używał w mowie i pisowni greki jako języka ojczystego. Był dumny ze swych greckich korzeni, często podkreślał swe pochodzenie, będąc świadom wielkiej spuścizny kultury greckiej i jej wkładu w tożsamość Europy. Pozwalało mu to czytać pisma Ojców Kościoła, zwłaszcza wschodniego, w ich oryginalnym brzmieniu, lektury klasyczne i Biblię po grecku. W tym języku też zasadniczo podpisywał swoje dzieła, podczas gdy w dokumentach używał swego imienia w formie włoskiej: *Dominico*, także podczas długiego pobytu w Hiszpanii. Znajdujemy nadto świadectwa, iż artysta nie mówił zbyt dobrze po hiszpańsku, często uciekając się do pomocy swego syna, Jorge Manuela. Zapewne najczęściej używał *itañolo*, czyli mieszanki języków włoskiego i hiszpańskiego, w tym przypadku z pewnością hispanizowanej włoszczyzny. Przypuszcza się, iż pomimo długiej bytności w Hiszpanii — 37 lat z 74 lat życia, czyli dokładnie połowę swego pracowitego żywota, nie był specjalnie zainteresowany perfekcyjnym opanowaniem języka Cervantesa. Jego słaba znajomość dawała mu możliwość podkreślania swych greckich korzeni i pewnego dystansu wobec kultury iberyjskiej[16].

Na pierwszym miejscu w inwentarzu z 1614 r. wymieniono książki w języku greckim, co wynikało z ich najwyższej wartości, podkreślonej rzadkim występowaniem w Hiszpanii. Kreteński malarz miał w swoim zbiorze szereg cennych pozycji w języku greckim: pięciotomową Biblię, *Constitutiones sanctorum apostolorum doctrina catholica* w weneckim wydaniu z 1563 r. oraz uchwały i dekrety Soboru Trydenckiego. Ważne miejsce w tym dziale ksiąg stanowiły pisma Ojców Kościoła: św. Justyna, zapewne w wydaniu z 1593 r. z Heidelbergu, *Mowy* św. Jana Chryzostoma, prawdopodobnie wydanie z Bazylei z 1552 r., *Homilie* św. Bazylego Wielkiego, a także dzieła Pseudo-Dionizego Areopagity *De caelesti hierarchia* (dwa wydania) oraz *De mistica theologia*. Osobną grupę tworzyły prace historyczne Józefa Flawiusza o wojnie żydowskiej, w wydaniu z Bazylei z 1544 r., oraz *Dzieła* Ksenofonta, opublikowane we Florencji w 1516 r. Pierwotnie ta druga pozycja znajdowała się w bibliotece kanonika kapituły toledańskiej i przyjaciela El Greca — Antonia de Covarrubiasa. Była to wybitna osobowość wśród intelektualistów toledańskich: profesor praw na uniwersytecie w Salamance, teolog uczestniczący w Soborze Trydenckim, członek Rady Kastylii, bliski współpracownik króla Filipa II. Był on blisko zaprzyjaźniony z El Grekiem, o czym świadczy nie tylko zachowany w *Museo del Greco* w Toledo egzemplarz dzieł Ksenofonta, ale także i trzy zachowane do dziś portrety pędzla El Greka: w *Museo del Greco* w Toledo (il. 6),

[16] J. RIELLO, *La biblioteca*, s. 50–52.

w Luwrze oraz na obrazie *Pogrzeb hrabiego Orgaza*. Książka ta została sprzedana przez Jorge Manuela po śmieci ojca, przed 1625 r., i trafiła do biblioteki Tomása Tamayo de Vargas. Własnością El Greca były nadto prace: Flawiusza Arriana *De expeditione Alexandri Magni*, wydana w Genewie w 1575 r., Plutarcha — *Żywoty*, zapewne w edycji bazylejskiej z 1533 r., oraz *Moralia* tego samego autora. Do zbioru należały także dzieła: Arystotelesa — *Fizyka*, wydanie paryskie z 1532 r., i *Polityka* (to ostatnie w dwóch egzemplarzach), oratorów Izokratesa i Demostenesa, dramaty Eurypidesa, *Iliada* Homera, zapewne w edycji z 1572 r. ze Strasburga, *Dialogi* Lukiana z Samosaty, *Bajki* Ezopa, dzieła Hipokratesa, Artemidora, a także grecki leksykon oraz księgi dotyczące opisu ziemi, a nawet znaczenia snów[17]

Z książek w języku włoskim, które znajdowały się bibliotece El Greca, znamy niewiele tytułów. Z pewnością większość z nich artysta kupił lub otrzymał w Wenecji, gdzie znalazł się w 1567 r., choć niektóre z nich mogły trafić do rąk malarza jeszcze na Krecie, biorąc pod uwagę ożywione kontakty tej wyspy z Wenecją. Własność El Greca stanowiły bez wątpienia: dzieła Francesca Petrarki, w jednej z licznych szesnastowiecznych edycji weneckich, Ludovica Ariosta — *Orlando furioso*, wydanie weneckie z 1568 r., romans rycerski *L'Amadigi* Bernarda Tasso, opublikowany w Wenecji w 1560 r., *Historia Aleksandra Wielkiego* Kwintusa Kurcjusza Rufusa, zapewne we włoskim tłumaczeniu Piera Candida Decembrio, nadto *Descrittione di tutta Italia* Leandra Albertiego, opublikowane zapewne w Wenecji w 1553 r., *La historia d'Italia* Francesca Guicciardiniego, pochodząca z Wenecji z 1574 r., a także *Vocabolario, grammatica et orthographia de la lingua volgare, con isposizioni di molti luoghi di Dante, del Petrarca et del Boccaccio* Alberta Accarisio, Boecjusza *La consolazione della filosofia*, włoskie tłumaczenie najprawdopodobniej w edycji florenckiej z 1551 r., a także *Relazioni universali* Giovanniego Botero, w pięciu tomach, wydanych w latach 1591–1596. Obok wspomnianych dzieł wymienić należy jedną z prac mediolańskiego lekarza Giovanniego Francesca Martignoni *Il giuramento e le sette parti de gli aforismi d'Hippocrate Coo*, wydaną w Pawii w 1552 r., *Trattato di Scientia d'Arme, con un dialogo di filosofia* Camilla Agrippy, opublikowany w Rzymie w 1553 r., zawierający ryciny Marcantonia Raimondiego, *Della disciplina militare* Alfonsa Adriano, w edycji weneckiej z 1566 r., oraz Appiana z Aleksandrii *Delle guerre civili et esterne de Romani*, opublikowane w Wenecji w 1551 r., ofiarowane później przez Jorge Manuela Doñi Marianie de Mendoza, a także *Della retorica dieci dialoghi* Francisca Patriziego, wydanie weneckie z 1562 r., jak również opublikowaną w 1556 r. *Historia di Heliodoro delle cose Ethiopiche*. W zasobie biblioteki artysty miały znajdować się nadto prace Tacyta, nie wiadomo jednak, czy były one we włoskiej, czy hiszpańskiej edycji[18].

---

[17] F. MARÍAS, A. BUSTAMANTE GARCÍA, *Las ideas artísticas*, s. 51–55, 85; R.L. KAGAN, F. MARÍAS, *El "pictor doctus"*, s. 25; J. RIELLO, *La biblioteca*, s. 50–54, 188–192; *La biblioteca del Greco*, s. 109–112, 116–125, 203–215.

[18] F. MARÍAS, A. BUSTAMANTE GARCÍA, *Las ideas artísticas*, s. 51–55, 86; R.L. KAGAN, F. MARÍAS, *El "pictor doctus"*, s. 25; *La biblioteca del Greco*, s. 113–115, 126–129, 136–147.

W drugim inwentarzu przywołane zostały liczniejsze prace współczesne malarzowi, dotyczące przede wszystkim architektury, których liczba sięgała dwudziestu trzech. Większość z nich trafiła zapewne tuż po wydaniu do rąk artysty jako zakup lub dar — najczęściej u schyłku XVI stulecia. Należy nadto zaznaczyć, iż uwagi poczynione przez El Greca na marginesie posiadanych przezeń ksiąg Witruwiusza czy Vasariego wskazują, iż znał on dość dobrze teorie artystyczne, popularne w Wenecji połowy XVI stulecia, polemiczne wobec szkoły rzymsko-florenckiej. Inwentarze księgozbioru El Greca nie wymieniają jednak: wydanego w 1547 r. nowego włoskiego tłumaczenia Albertiego *Della pittura*, czy rok późniejszego *Dialogo di pittura* Paola Pino, jak i pochodzących z 1549 r. *Disegno* Antona Francesca Doni oraz *Della nobilissima pittura* Michelangela Biondo, a nawet *Dialogo della pittura intitolato l'Aretino* Ludovica Dolce. W bibliotece znajdujemy za to cztery wydania *De architectura* Witruwiusza (trzy włoskie, jedno łacińskie), jedno z nich to z pewnością wydanie Daniela Barbaro z Wenecji z 1556 r., które El Greco opatrzył licznymi swoimi uwagami, liczącymi około 11 tysięcy słów. W posiadaniu malarza znalazły się nadto traktaty Jacopa Barozziego da Vignoli, którego musiał spotkać w czasie swej bytności w rzymskim *Palazzo Farnese*. Zapiski na marginesie *Żywotów* Vasariego wskazują, iż Grek z pewnością znał także słynne dzieło architekta: *Villa Farnese* w Capraroli. El Greco bez wątpienia posiadał również pracę Vignoli *Regola delli cinque ordini dell'architettura*, wydaną w Wiecznym Mieście w 1562 r., i jej hiszpańską edycję w tłumaczeniu Giovanniego Patrizia Cascesi, opublikowaną w Madrycie w 1593 r., które zainspirowały go przy tworzeniu szeregu retabulów, m.in. w Santo Domingo el Antiguo, *Hospital Tavera*, czy *Hospital de la Caridad* w Illescas. Własnością Greka były nadto *Due regole della prospettiva pratica* — w pierwszym rzymskim wydaniu z 1583 r. W skład księgozbioru malarza wchodziły także dzieła Sebastiana Serlia: *Libro primo d'Architettura*, w edycji weneckiej z 1566 r., a także trzeci i czwarty tom traktatu o architekturze w hiszpańskim tłumaczeniu Francisca Villalpando *Tercer y cuarto libros de arquitectura*, publikowane w Toledo w latach 1552, 1563 oraz 1573. Z dzieł Andrea Palladia, najbardziej cenionego przez El Greca wśród współczesnych mu architektów, odnotować należy *I quattro libri dell'architettura*, wydanie weneckie z 1570 r., które zainspirowało artystę do wprowadzenia szeregu motywów architektonicznych w swoich obrazach i projektach retabulów dla kościoła Santo Dominguo el Antiguo czy kaplic Oballe oraz św. Józefa w Toledo. Z prac Leona Battisty Albertiego El Greco posiadał hiszpańskie tłumaczenie Francisca Lozano *Los diez libros de arquitectura*, opublikowane w Madrycie w 1582 r. Do wspomnianych ksiąg dołączają się nadto wydane w Wenecji prace: *La pratica di prospettiva* Lorenza Sirigattiego z 1596 r. oraz *La pratica della perspettiva* Daniela Barbaro z 1569 r. Inwentarze nie wspominają o *Żywotach najsławniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów* Giorgia Vasariego, jednak na jednym z egzemplarzy drugiego wydania tego dzieła, które ukazało się we Florencji w 1568 r., pozostały notatki El Greca po odbytej lekturze, co wskazuje na obecność tomu w bibliotece artysty. Dzieło to malarz miał otrzymać w 1586 r. w Toledo od Federica Zuccariego. Po latach miał je z kolei ofiarować swemu uczniowi, Luisowi Tristánowi. W księgozbiorze artysty znajdował się także *Trattato*

dell'arte della pittura, scoltura et architettura Giovanniego Paola Lomazzo, wydany w Mediolanie w 1585 r., a także dzieło Oronce Finé *Aritmetica, Geometria, Cosmografia, & Oriuoli* we włoskim tłumaczeniu, wydane zapewne w Wenecji w 1587 r., należące do nielicznych dzieł zakupionych już w Hiszpanii[19]

Szczególnie zadziwiająca wydaje się obecność w bibliotece El Greca książek na temat perspektywy. Styl artysty z biegiem lat stawał się coraz bardziej uduchowiony, tak iż perspektywa, proporcje i anatomia zostały podporządkowane mistycznej interpretacji prawd wiary. Tworzone przezeń malowidła, przy mistrzowskim zastosowaniu koloru, miały przede wszystkim pomóc oglądającym wyjść ze świata fizycznego, by wznieść umysł ku Bogu. Jego głębia duchowa znalazła swój wyraz w ukazywaniu postaci coraz bardziej odmaterializowanych, wręcz zaprzeczających wszelkim kanonom proporcji. Intensyfikacja ekspresji związana była u El Greca z pogłębiającym się brakiem zainteresowania scenografią, a także pejzażem. Architektura i pejzaż, chętnie przedstawiane przezeń w Wenecji, na Półwyspie Iberyjskim pojawiają się zasadniczo dla wzmocnienia ekspresji mistycznej czy emocjonalnej jego dzieł. Ten proces odrzucenia przestrzeni materialnej idzie w parze z wyrażającym głębię przeżycia duchowego postępującym zainteresowaniem ciałem ludzkim[20].

El Greco był szczególnie zainteresowany opisami i rysunkami dotyczącymi reliktów starożytności, o czym świadczą tytuły kolejnych prac z jego księgozbioru. Rzymskim starożytnościom poświęcone było dzieło Antonia Labacco *Libro appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune notabili antiquità di Roma*, zapewne w rzymskim wydaniu z lat pięćdziesiątych XVI stulecia. Inne, należące do tego zbioru, to *Antichità di Roma* — zapewne dzieło Étienne Dupérac *I vestigi dell' antichità di Roma raccolti et ritratti in perspettiva*, wydane w Rzymie w 1575 r. Niezidentyfikowana pozostaje praca *Perspectivas y antigüedades de Roma*, której towarzyszyło dzieło Georga Brauna z 1593 r., wydane w Kolonii — *Civitates orbis terrarum*. Do książek o charakterze technicznym należała natomiast pozycja Jacquesa Bessona *Theatrum instrumentorum et machinarum*, wydana w Lyonie w 1602 r. w hiszpańskim tłumaczeniu jako *Teatro de los instrumentos y figuras matemáticas y mecánicas*. Własnością Theotokopoulosa było nadto dzieło znanego kosmografa aragońskiego Martína Cortésa *Breve compendio de la esphera y de la arte de navegar*, dwukrotnie wydane w Sewilli w latach pięćdziesiątych XVI w., oraz praca Giovanniego Antonia Rusconiego *Della architettura: con centosessanta figure dissegnate dal medisimo, secondo i precetti di Vitrvuio, e con chiarezza, e brevità dichiarate, libri dieci*, opublikowana w Wenecji w 1590 r. Wspomnianym książkom towarzyszyła rycina z przedstawieniem Eskurialu, autorstwa Pedra Perreta,

---

[19] F. DE BORJA SAN ROMÁN FERNÁNDEZ, *De la vida*, s. 88–90; F. MARÍAS, A. BUSTAMANTE GARCÍA, *Las ideas artísticas*, s. 48–50, 55–172; R.L. KAGAN, F. MARÍAS, *El "pictor doctus"*, s. 25; J. RIELLO, *La biblioteca*, s. 56–57; *La biblioteca del Greco*, s. 130–135, 149–153, 156–179, 182–187, 190–195.

[20] D. ANGULO IÑÍGUEZ, *Pintura del Renacimiento* (Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico 12), Madrid 1954, s. 272; J.M. PITA ANDRADE, *El Greco in Spagna*, w: J. ÁLVAREZ LOPERA (wyd.), *El Greco. Identità e trasformazione. Creta. Italia. Spagna*, s. 145–177; R.L. KAGAN, *El Greco y su entorno humano en Toledo*, w: N. SOBREGUÉS (wyd.), *El Greco*, Barcelona 2003, s. 99–115.

z 1587 r. — jedyne znane dzieło sztuki tego typu spośród dwustu, które miały wedle inwentarza z 1614 r. znajdować się w posiadaniu artysty[21]

Książki w języku hiszpańskim wchodzące w skład księgozbioru El Greca były mniej liczne. Należały do nich prace: *Aritmética, práctica, y especulativa* Juana Péreza de Moi, zapewne w wydaniu madryckim z 1598 r., *Silva de varia lección* Pedra Mejía, a także słynna edycja *Flos Sanctorum* Alonsa Villegas, opublikowana w Toledo w 1589 r. W tym to dziele po raz pierwszy wzmiankowano Theotokopoulosa w związku z jego obrazem *Pogrzeb hrabiego Orgaza*. Księgom tym towarzyszyły nadto *Historia pontifical y católica* Gonzala de Illescas, której pierwsze wydanie ukazało się w Dueñas w 1565 r., *Repúblicas del mundo* Jerónima Romána y Zamory, wydane w 1575 i 1595 r., a także tłumaczenie z języka francuskiego *Historias prodigiosas y maravillosas de diversos sucessos acaecidos en el Mundo*, wydane po raz pierwszy w Medina del Campo w 1586 r.[22]

El Greco miał w swym zbiorze także kilka prac z zakresu medycyny. Należały do nich włoskie książki: *Idea dell'arte di conservare la sanità* Bartolomea Traffichetti, wydana w Wenecji w 1572 r., oraz praca Pietra Bairo da Turino *Secreti medicinali*, opublikowana po raz pierwszy w Wenecji w 1561 r. Przypuszcza się, że malarz posiadał także pokaźną kolekcję książek dotyczących literatury, teatru i poezji. Nie zostały one jednak wzmiankowane w dwóch inwentarzach, gdyż odnotowano tylko te pozycje, które ze względu na prezentowaną tematykę lub słabe rozpowszechnienie posiadały szczególny walor. Nadto, co godne podkreślenia, sam artysta miał chętnie sięgać po pióro, o czym wspominał Francisco Pacheco[23]

W bibliotece El Greca miało znajdować się w rękopisie pięć napisanych przezeń ksiąg o architekturze, w tym jedna ze szkicami. Rękopis ten, dziś zaginiony, dedykowany był królowi Filipowi III i zachowała się o nim opinia rzeźbiarza i architekta Salvadora Muñoza. Rękopisy te wraz z zaprojektowanymi przez artystę retabulami i przeznaczonymi doń płótnami wskazują na jego zainteresowania estetyczne, dotyczące architektury. Wydaje się, że najbliższy bez wątpienia był dlań Vignola, którego pomysły adoptował dla hiszpańskiego odbiorcy, nadając im właściwy kształt i koloryt. Tę fascynację włoskim artystą mógł u Theotocopulosa ugruntować swymi pracami Juan de Herrera[24].

Nieznany jest późniejszy los biblioteki El Greca. Przed laty przypuszczano, iż jej spadkobiercą został o. Gabriel de los Morales, wnuk greckiego malarza, zakonnik w toledańskim klasztorze św. Augustyna. Dopiero niedawno zwrócono uwagę na spór Jorge Manuela z *Hospital Tavera* w Toledo. El Greco jeszcze w 1608 r. podpisał z jego administratorami umowę na wykonanie doń kilku retabulów. Wobec nie-

---

[21] F. DE BORJA SAN ROMÁN FERNÁNDEZ, *De la vida*, s. 88–90; F. MARÍAS, A. BUSTAMANTE GARCÍA, *Las ideas artísticas*, s. 49–50, 53; *La biblioteca del Greco*, s. 180–181, 188–189, 196–199.

[22] F. DE BORJA SAN ROMÁN FERNÁNDEZ, *De la vida*, s. 90–91; F. MARÍAS, A. BUSTAMANTE GARCÍA, *Las ideas artísticas*, s. 50, 52; *La biblioteca del Greco*, s. 154–155, 216–217.

[23] F. PACHECO, *El arte de la pintura, su antigüedad y su grandeza* [Sevilla 1649], B. BASSEGODA i HUGAS (wyd.), Madrid 2001², s. 537.

[24] J. CAMÓN AZNAR, *Dominico Greco*, s. 215; R.L. KAGAN, F. MARÍAS, *El "pictor doctus"*, s. 28–29.

wywiązania się z podjętego dzieła przez artystę i jego współpracowników, 15 kwietnia 1622 r. burmistrz miasta Toledo o nazwisku Barrera polecił dokonać w ramach odszkodowania konfiskaty i zajęcia dóbr należących ongiś do malarza, co uskuteczniono 18 kwietnia tego roku. Czy wśród skonfiskowanych obiektów były również pozycje z biblioteki Theotokopoulosa, pozostaje tajemnicą. W *Hospital Tavera* nie udało się odnaleźć żadnych rękopisów i książek, których właścicielem miał być El Greco[25].

Il. 1. EL GRECO, *Widok Toledo*, 1595–1600, Nowy Jork, *The Metropolitan Museum of Art*; fot. A. ROTTERMUND (red.), *El Greco. Ekstaza świętego Franciszka z Muzeum Diecezjalnego w Siedlcach*, kat. wyst., Warszawa, Zamek Królewski – Muzeum 2014, Warszawa 2014, s. 55.

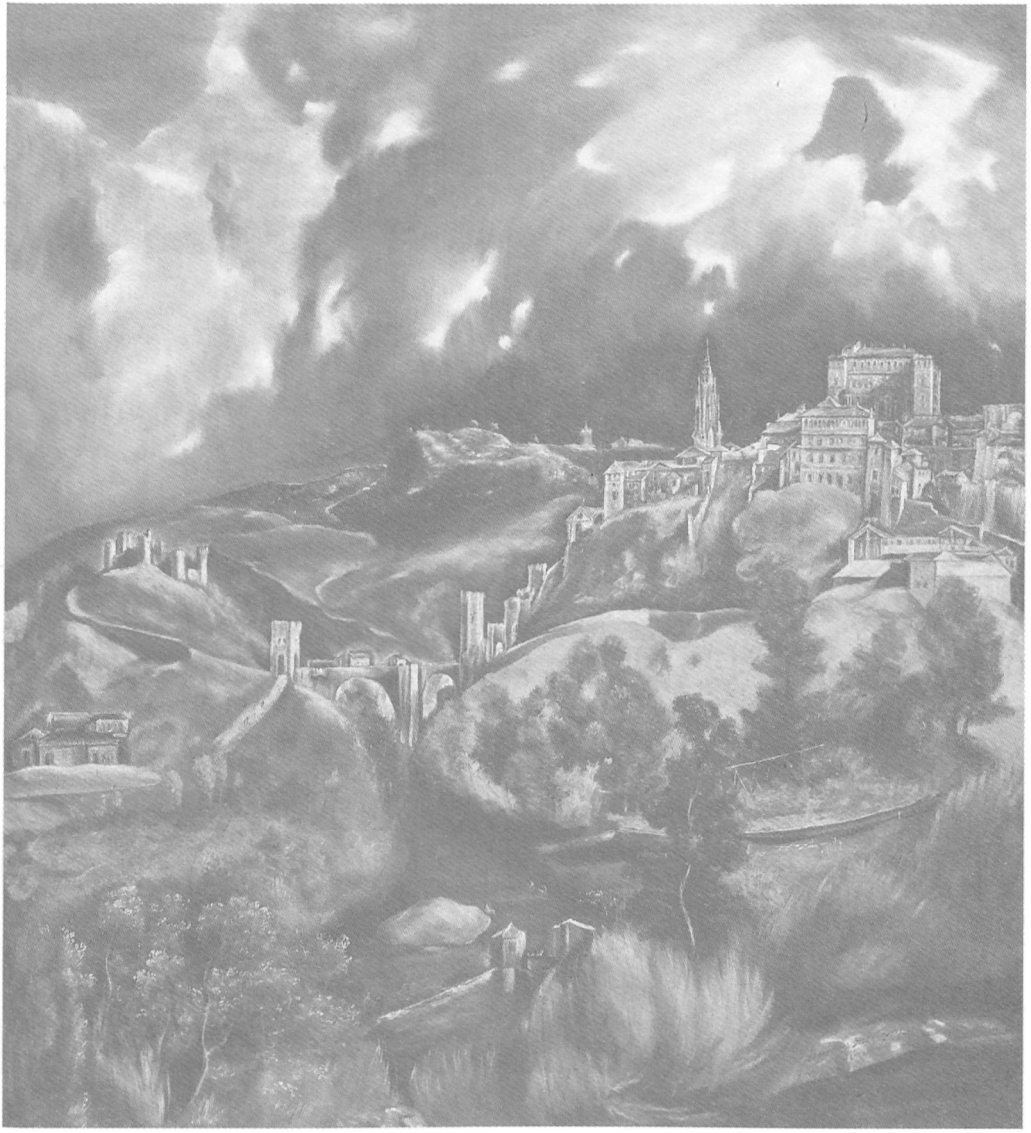

[25] J. RIELLO, *La biblioteca*, s. 45–46.

Il. 2. Toledo, panorama miasta z rzeką Tag; fot. archiwum autora.

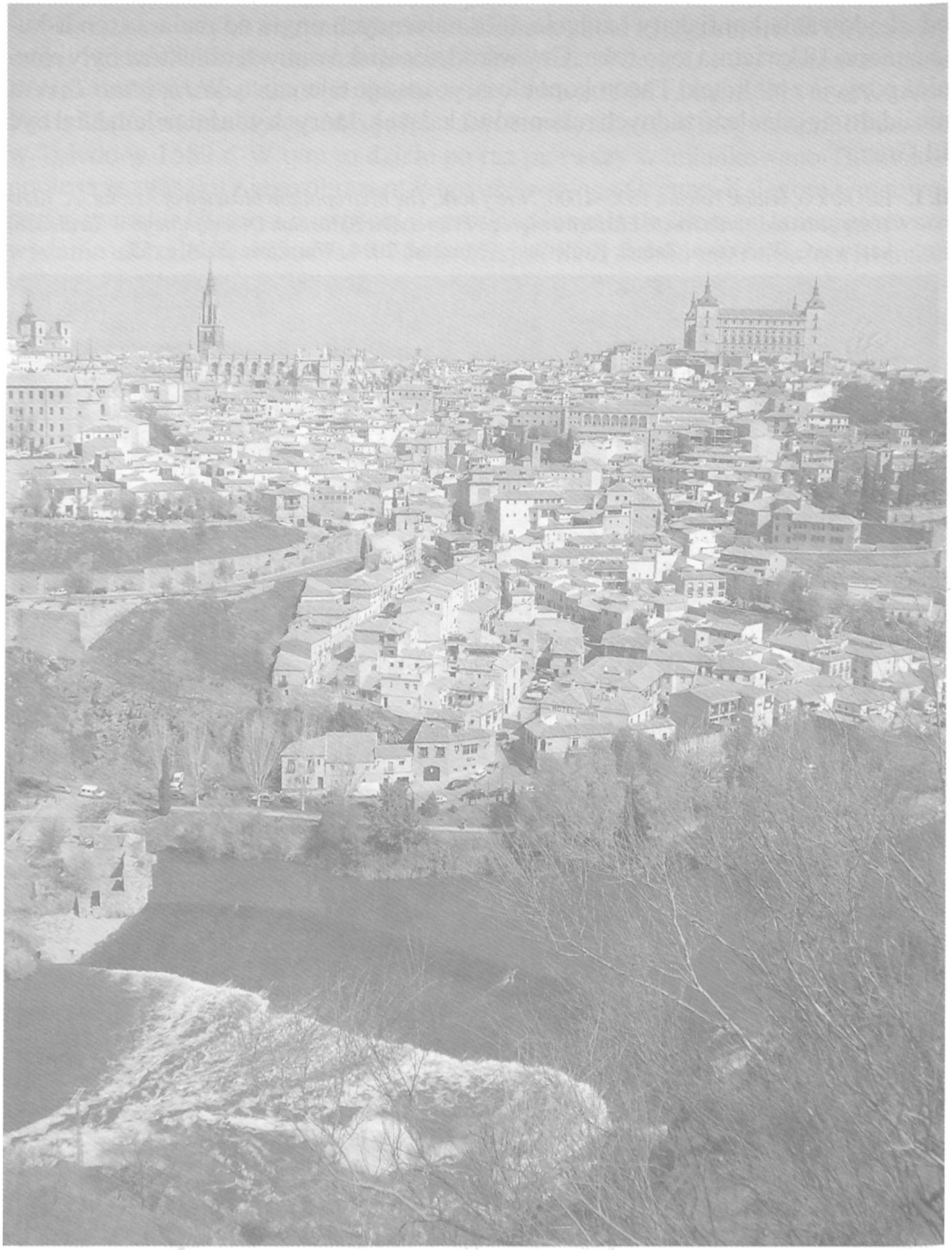

Il. 3. Toledo, tzw. Dom El Greca (*Casa del Greco*); fot. J.L. Filipo Cabana.

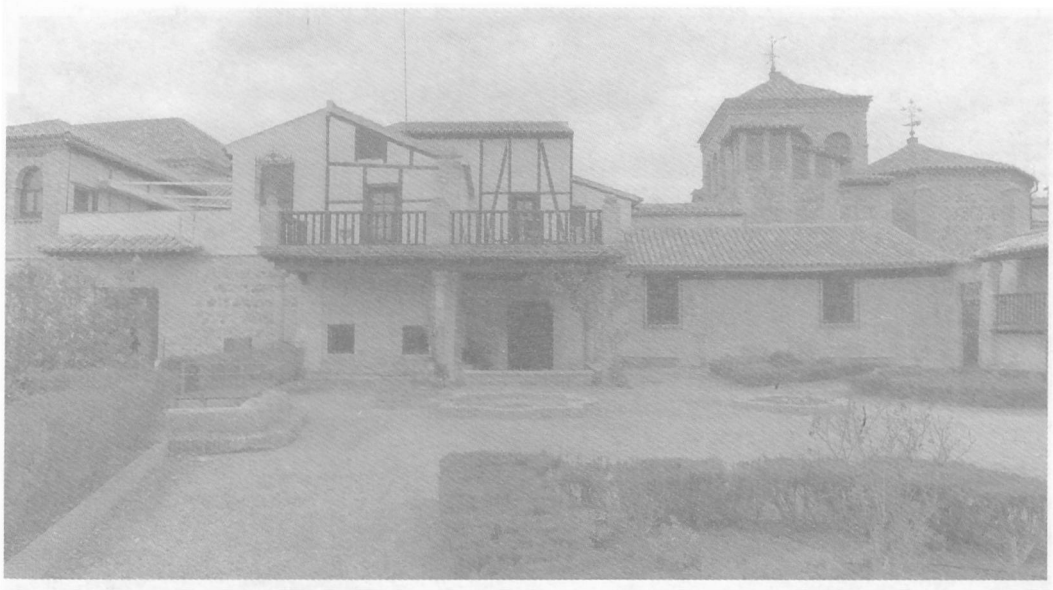

Il. 4. JORGE MANUEL THEOTOKOPOULOS, *Rodzina El Greca*, ok. 1605 r., Madryt, *Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*; fot. A. ROTTERMUND (red.), *El Greco. Ekstaza*, s. 59.

Il. 5. EL GRECO, *Jorge Manuel*, 1600–1605, Sewilla, *Museo de Bellas Artes*; fot. A. ROTTERMUND (red.), *El Greco. Ekstaza*, s. 44.

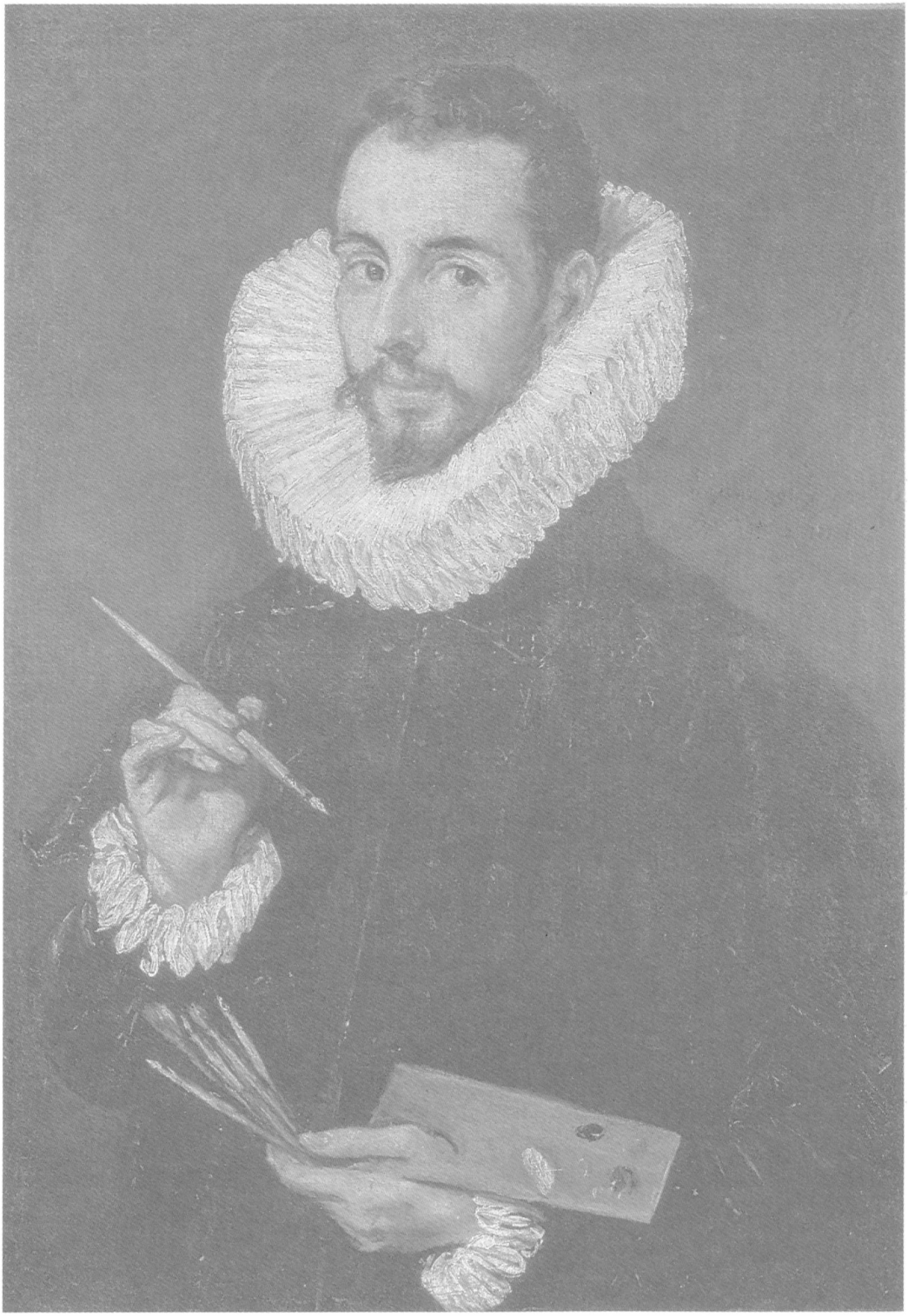

Il. 6. EL GRECO, *Antonio de Covarrubias*, 1602–1605, Toledo, *Museo de El Greco*; fot. *El Greco. Identità e trasformazione. Creta. Italia. Spagna*, a cura di J. Álvarez Lopera, cat. esp., Madrid, Museo Thyssen–Bornemisza 1999, Roma, Palazzo delle Esposizioni 1999, Atene, Pinacoteca Nazionale 1999–2000, Ginevra – Milano 1999, s. 321.

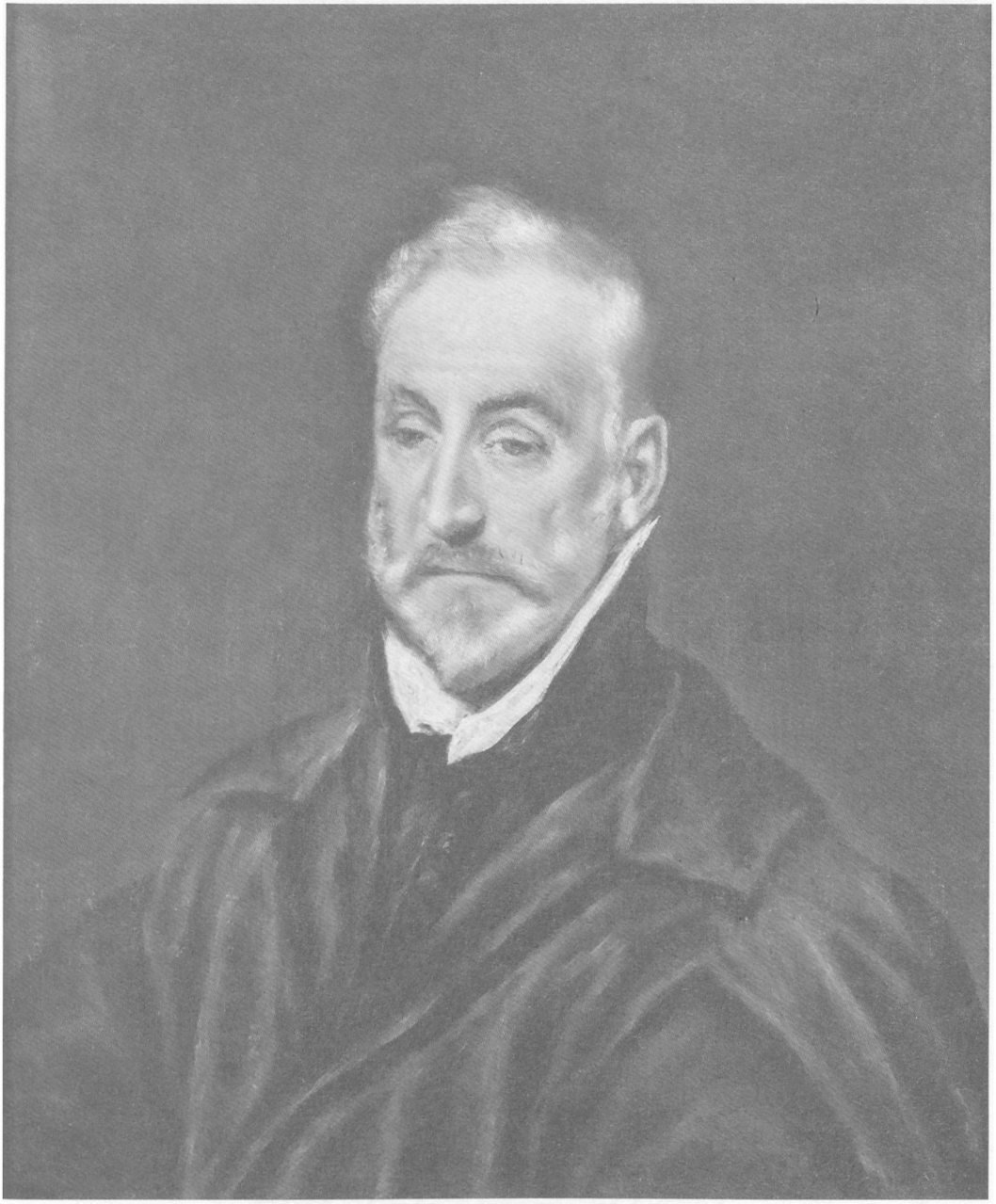

Il. 7. *Inwentarz dóbr El Greca*, 1614, Toledo, *Archivo Histórico Provincial de Toledo*; fot. J. DOCAMPO, J. RIELLO (red.), *La biblioteca del Greco*, kat. wyst., Madrid, *Museo Nacional del Prado* 2014, Madrid 2014, s. 220.

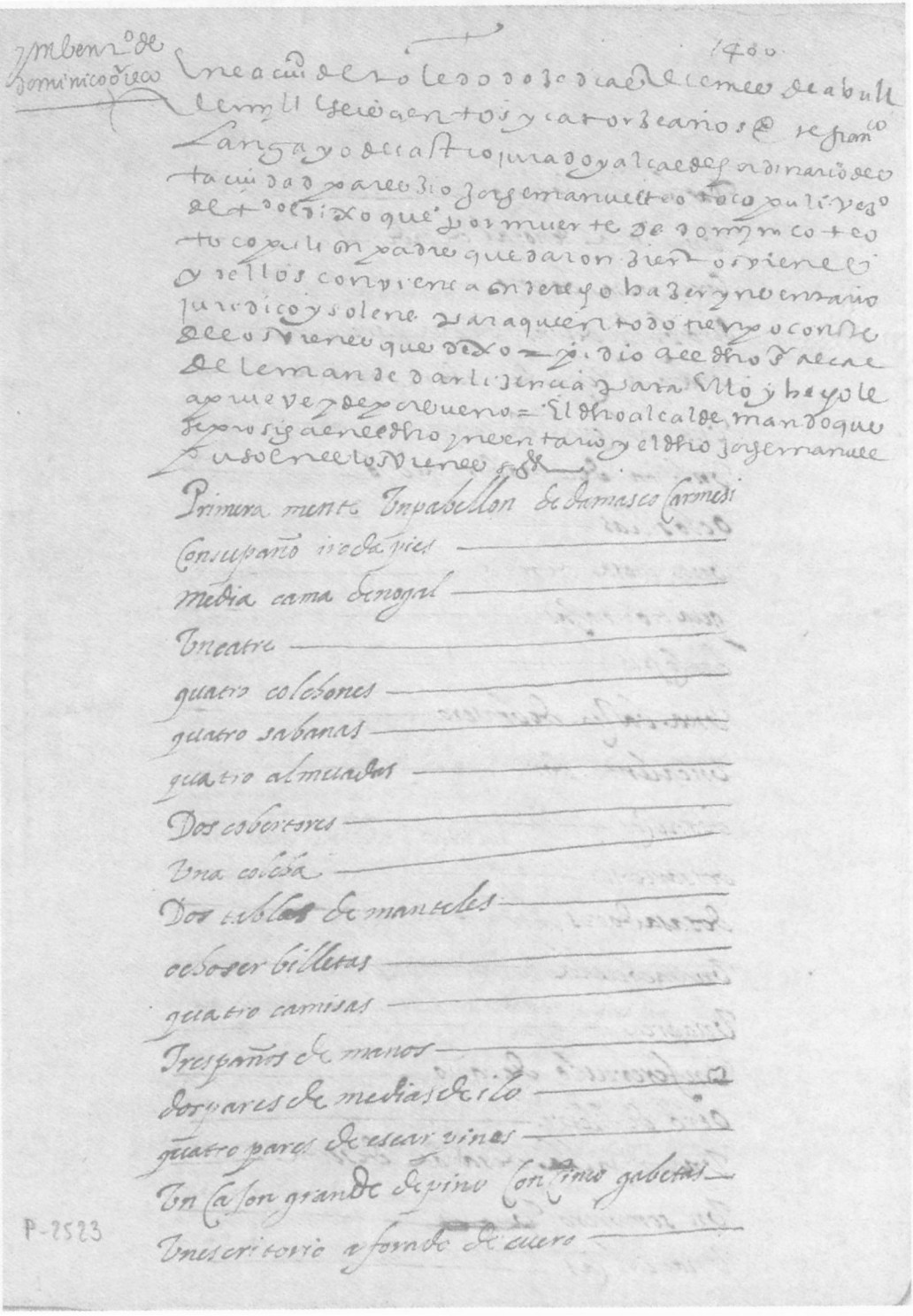

Ynbenr.º de dominico greco

1400

En la ciud. de toledo doze dias del mes de abril
de mill seiscientos y catorze años de fran.co
Langayo de castro jurado y alcalde ordinario de es
ta ciudad pareçio jorge manuel teotocopuli vez.º
del t.º el dixo que por muerte de dominico teo
tocopuli su padre quedaron zientos vienes
y dellos conviene a su derecho hazer ynsentario
juridico y solene para que en todo tiempo conste
de los vienes que dexo = pidio a el dho alcalde
de le mande dar lizencia para ello y hecho le
aprueve y de por bueno = El dho alcalde mando que
se prosiga en el dho ynsentario y el dho jorge manuel
puso en el los vienes &c.

Primera mente Un pabellon de damasco carmesi
Con su paño iroda pies
media cama de nogal
Un catre
quatro colchones
quatro sabanas
quatro almuadas
Dos cobertores
Una colcha
Dos tablas de manteles
ocho ser billetas
quatro camisas
Tres paños de manos
dos pares de medias de ilo
quatro pares de escarpines
Un cajon grande de pino con cinco gabetas
Un escritorio aforado de cuero

P-2523

II. 8. *Inwentarz dóbr Jorge Manuela Theotokopoulosa*, 1621, Toledo, *Archivo Histórico Provincial de Toledo*; fot. *La biblioteca*, s. 234.

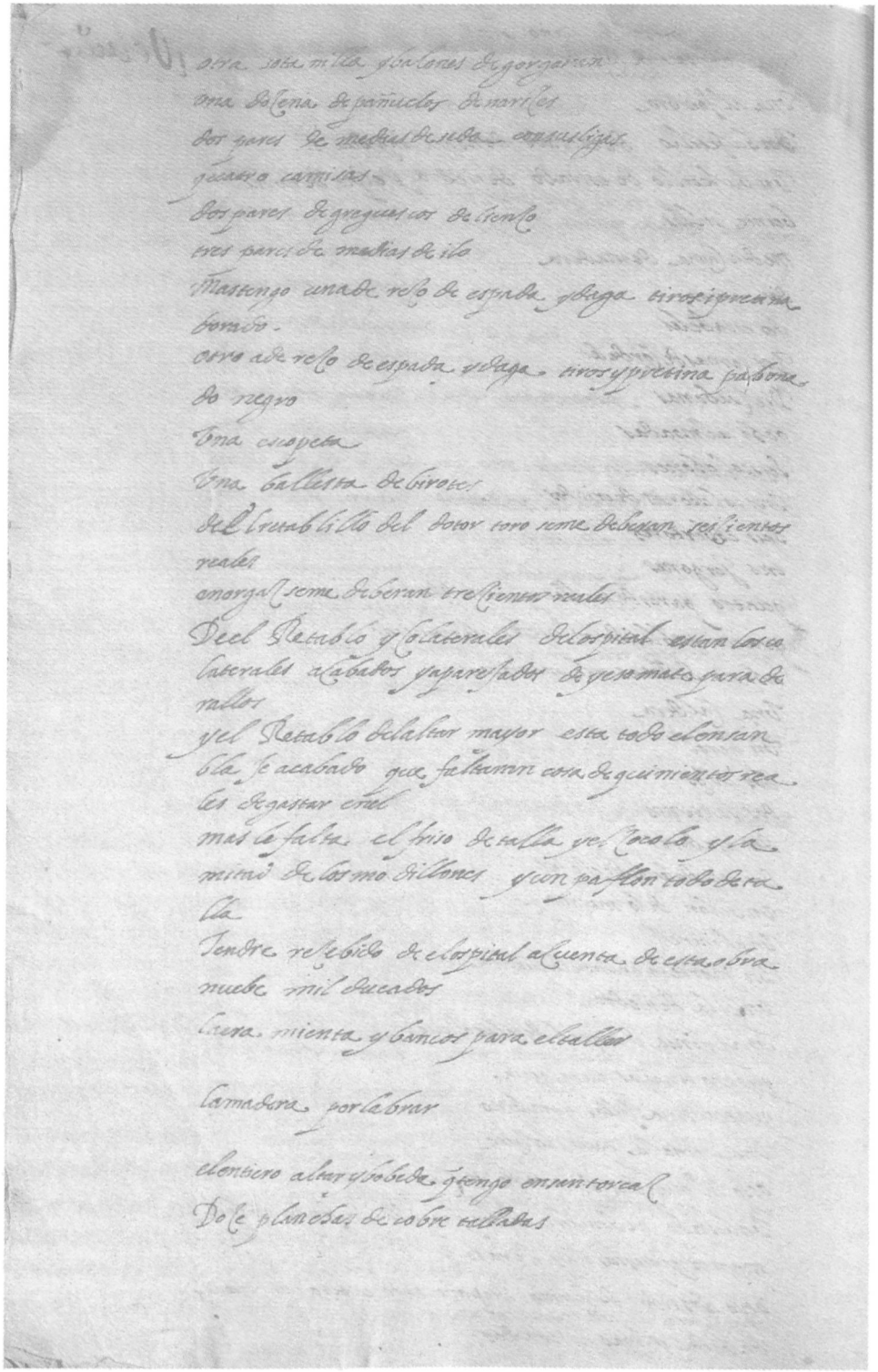

Il. 9. EL GRECO, notatki na marginesie traktatu Witruwiusza (ed. D. Barbaro, 1556), ok. 1592, Madryt, *Biblioteca Nacional*; fot. *La biblioteca*, s. 167.

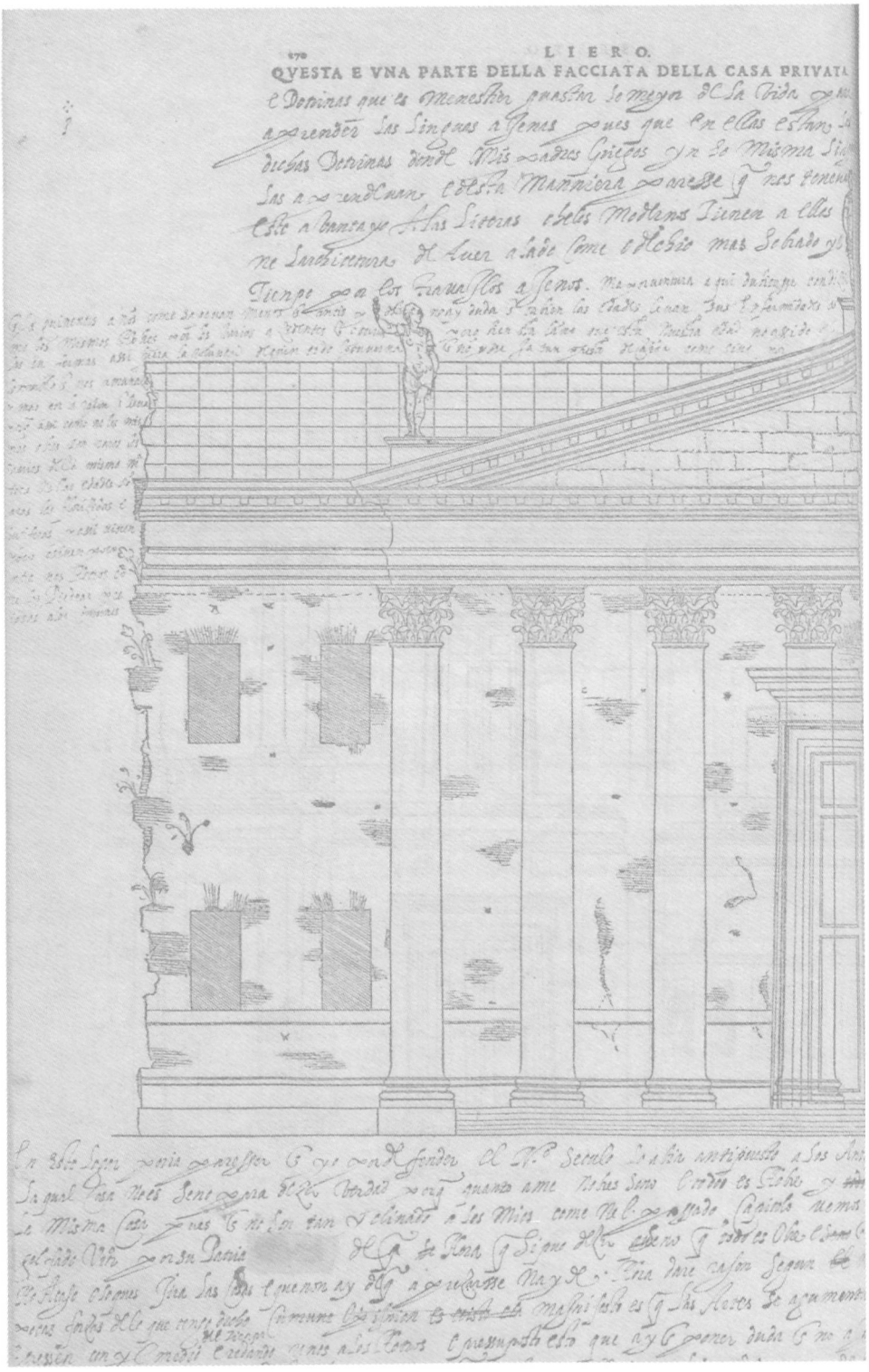

Il. 10. EL GRECO, notatki na marginesie *Żywotów najsławniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów* Giorgia Vasariego (1568), Madryt, *Biblioteca Nacional*; fot. archiwum autora

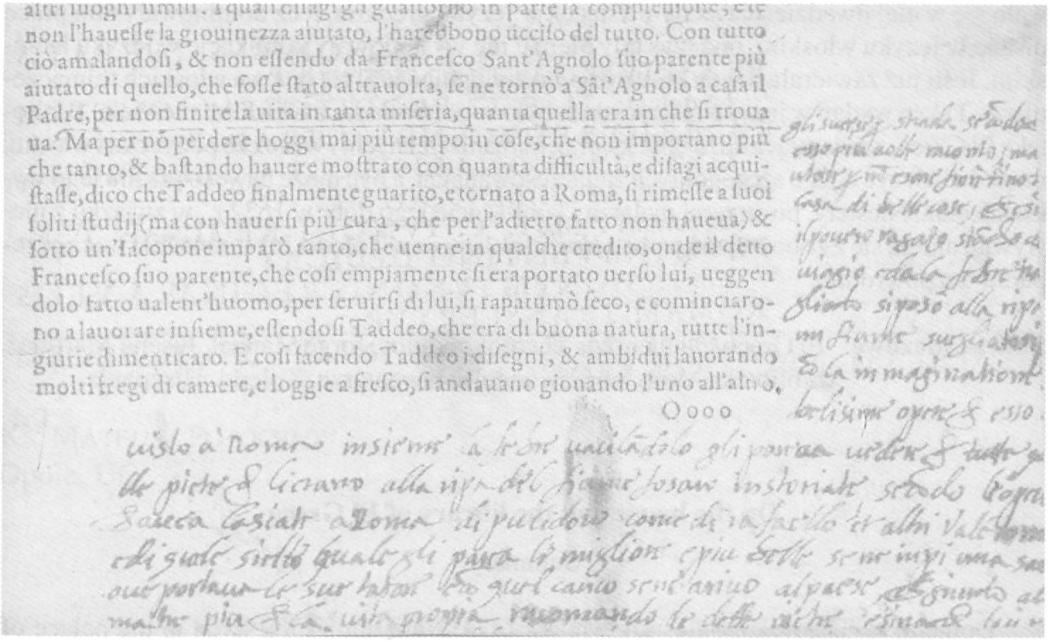
altri luoghi umili. A quali chiagi gia guastorno in parte la compleßione, e le
non l'haueße la giouinezza aiutato, l'harebbono ucciso del tutto. Con tutto
ciò amalandosi, & non essendo da Francesco Sant'Agnolo suo parente più
aiutato di quello, che fosse stato altrauolta, se ne tornò a Sãt'Agnolo a casa il
Padre, per non finire la uita in tanta miseria, quanta quella era in che si troua
ua. Ma per nõ perdere hoggi mai più tempo in cose, che non importano più
che tanto, & bastando hauere mostrato con quanta difficultà, e disagi acqui-
stasse, dico che Taddeo finalmente guarito, e tornato a Roma, si rimesse a suoi
soliti studij (ma con hauersi più cura, che per l'adietro fatto non haueua) &
sotto un'Iacopone imparò tanto, che uenne in qualche credito, onde il detto
Francesco suo parente, che così empiamente si era portato uerso lui, ueggen
dolo fatto ualent'huomo, per seruirsi di lui, si raparumò seco, e cominciaro-
no a lauorare insieme, essendosi Taddeo, che era di buona natura, tutte l'in-
giurie dimenticato. E così facendo Taddeo i disegni, & ambidui lauorando
molti fregi di camere, e loggie a fresco, si andauano giouando l'uno all'altro.
Oooo

Domenikos Theotokopoulos, powszechnie znany jako El Greco, od 1589 r. zamieszkiwał w pałacu markiza de Villeny, dokąd powrócił w 1604 r., by pozostać tam już do śmierci (1614). Przedmioty będące własnością malarza wymienione zostały w dwóch inwentarzach, spisanych przez jego syna, Jorge Manuela, w 1614 oraz 1621 r. W świetle tych przekazów archiwalnych zarówno wyposażenie domu greckiego malarza, jak i jego biblioteka prezentują się bardzo skromnie. Jednakowoż artysta wynajmował pałac umeblowany, dlatego też w inwentarzach odnotowano tylko i wyłącznie przedmioty będące własnością Theotokopoulosa. Nie wiemy, na ile szczegółowy był zapis inwentarza sporządzonego po śmierci artysty, biorąc pod uwagę, iż jego długi miały być wyrównane przez różnej klasy dobra pozostawione w jego domu. Z kolei w inwentarzu z 1621 r. pojawiają się nowe przedmioty, które mogły być nabyte już przez Jorge Manuela w czasie, gdy zajmował to samo mieszkanie wraz ze swoją pierwszą żoną. Z pomocą tych dwóch inwentarzy w dużej mierze udało się zrekonstruować pierwotną bibliotekę El Greca, a nawet odnaleźć kilka dzieł na marginesie opatrzonych przez artystę komentarzami dotyczącymi architektury i malarstwa. Intensywny rozwój intelektualny greckiego malarza, zapoczątkowany na Krecie, znalazł swe dopełnienie poprzez kontakt ze znakomitymi dziełami włoskich mistrzów, a także dzięki relacjom z włoską elitą intelektualną i lekturze bardzo zróżnicowanych prac, cieszących się wówczas dużą popularnością, dotyczących głównie teorii artystycznych i architektury. Zainteresowanie się tymi dziedzinami zainspirowało malarza do napisania niezachowanego traktatu o architekturze oraz do projektowania szeregu retabulów przeznaczonych na ekspozycję jego obrazów. Nic przeto dziwnego, iż w swej bibliotece El Greco posiadał kilka egzemplarzy traktatu Witruwiusza

oraz prace Sebastiana Serlia, Andrei Palladia czy Jacopa Barozziego da Vignoli. Biblioteka Theotokopoulosa była starannie wyselekcjonowana pod kątem dzieł z humanistyki. Znajdowało się w niej dwadzieścia siedem książek w języku greckim, lecz dominowały tam prace pisane w języku włoskim, podczas gdy niemal nie występowały publikacje w języku łacińskim. Jeśli już zawierała dzieła kultury rzymskiej, pojawiały się one we włoskich tłumaczeniach. Także wydań w języku hiszpańskim było w porównaniu z włoskimi niewiele. Biblioteka El Greca, zawierająca dużą ilość książek humanistycznych, zwłaszcza po grecku i włosku, może świadczyć o jego szczególnych zainteresowaniach, a być może nawet o profilu jego wykształcenia. Niestety, po śmierci malarza i konfiskacie jego dóbr w 1622 r., w związku z niewywiązaniem się z zobowiązań wobec *Hospital Tavera* w Toledo, biblioteka El Greca przepadła bezpowrotnie.

Słowa kluczowe: El Greco. Domenikos Theotokopoulos, Jorge Manuel, Jusepe Martínez, biblioteka, dom, obrazy, meble, inwentarze, Toledo, Hiszpania.

On the house and the library of El Greco

Summary

Domenikos Theotokopoulos known as El Greco up until 1589 lived in the palace of Marquis de Villeny, where he returned in 1604 and stayed there until his death (1614). The items owned by the painter were listed in two inventories composed by his son Jorge Manuel in 1614 and 1621. In the light of those sources both the equipment of the painters' house and his library appear very modest. The library of Theotokopoulos was carefully selected paying special attention on the humanistic works. There were twenty seven books in Greek; the majority of the library included works written in Italian while the Latin books were few indeed, except some Italian translations of some works of the ancient Roman culture. Also the Spanish editions were not much in comparison with the Italian ones. His library can testify to his special interests in humanism; perhaps it shows also the profile of his education. Unfortunately after his death and after the confiscation of his goods in 1622 the library was irretrievably lost.

Key words: El Greco, Domenikos Theotokopoulos, Jorge Manuel, Jusepe Martínez, library, house, paintings, fornitures, inventories, Toledo, Spain.

ANDRZEJ WITKO — prezbiter, profesor tytularny nauk humanistycznych, historyk sztuki i teolog duchowości, wykładowca Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, członek Królewskiej Akademii Sztuk Pięknych św. Telma w Hiszpanii, Komisji Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności, Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, członek czynny Towarzystwa Naukowego KUL, Rady Naukowej Instytutu Sztuki PAN. Napisał ponad czterdzieści książek, wydanych w Polsce, Niemczech, Austrii, Hiszpanii, Wielkiej Brytanii, Włoszech, Irlandii i na Słowacji, poświęconych głównie historii kultury i sztuki oraz problematyce Bożego Miłosierdzia. Jest autorem libretta do oratorium *O, Sancta Caritas* (muz. A. Żalski), laureatem pierwszej nagrody w ogólnopolskim konkursie krasomówczym, nagrody im. Ks. Szczęsnego Dettloffa oraz nagrody Prezesa Rady Ministrów.